

Հարգելիս
Արսենյանը արժեք-
հանք հանքեր 1914

891.99

2-30



- 6 NOV 201

Հրատարակութիւն

Եղբ. Բ. Խ Ա. ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՆԵՐԻ

891.99

4-30 ւր

ԱՐԻԻՆՈՏ ՍՏԻՆՔՆԵՐԻ ՋԵՏՔԵՐ

(ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ)

Մ. ՎԱՐԴԻԿԵԱՆԻ



84-1206

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Ն. Սպանեանի, Պոլից. 7

1914

Անառիկ մի թերակղզու վրայ գտնւում է
Շամշուղա*) անմատչելի ամրոցը՝ պատերը այն-
պէս լայն, որ մի սայլ ազատ կերպով կարող է
անցնել և այնքան բարձր՝ ուր արծիւն անգամ
կ'սարսի թևակոխել այդ տեղը. նա իւր ահռելի
և գոռոզ տեսքով թագաւորում է ամբողջ շրջա-
կայքի վրայ:

Աւելի անգիտելի են երկու կողմը գտնւած խոր ու մութ ձորերը՝ ուր արեւի ճառագայթներն անգամ հազիւ են կարողանում թափանցել խիտ՝ անանցանելի անտառների միջով։ Հարաւային կողմ ձորի միջով վշշալով ուր մոլոր օձի պէս վազում է խրամ գետը, որը յայտնի է իր խրամուլ անուշ ձկնով, իսկ հիւսիսային կողմը նոյն գալարումներով վազում է կտաղի ճաւառ գետը։

Մենտառը լիքն է արջերով, եղջերուներով, այծեամներով, վարազներով. առիւծն ու վագրը շատ անգամ են կատաղի կռիւ մղել հայ դիւ-ցազներէ հետ ու գետին տապալել^{*)}։

*) Շամշուղա բերդը գտնւում է Ջորափոր գաւառում:

**) Որսորդութիւնն ու քարտաշութիւնն այդ կողմերում շատ զարգացած է մինչ այսօր էլ:

Այս երկու ձորերն էլ իրանց ահռելի տեսքով ժողովրդի վրայ մի տեսակ դիւթական ազդեցութիւն ունեն. վիշապների, վհուկների, դեւերի բնակութեան տեղ են երևակայում և սա ծնունդ է տալիս զանազան աներևակայելի առասպելների:

Ամրոցի մուտքը մի նեղ ճանապարհով բաժանւում է խրամի ձորից ու հազիւ թէ մի էջ բարձած կարողանայ անցնել այդ ճանապարհով, որը տանում է նեղ դռնով դէպի ամրոցը. մըտնելով այդ դռնով քո առաջ բացւում է մի մեծ դաշտավայր. այդ դաշտավայրի մէջ տեղում կան երկու աւազաններ, մէկը շատ մեծ, խորութիւնը մօտ 10 արշին, լայնութիւնը 40 արշին, իսկ միւսը փոքր է դրանից. երկու աւազաններն էլ շինւած են սրբատաշ քարերից, որոնց չորս կողմը շինւած էին ծառուղիներ ու բուրաստաններ ու ջրապաշարի տեղ էին ծառայում պատերազմի ժամանակ. խրամ գետի վերին ափունքը ջրանցքով միացած էր այս մեծ աւազանի հետ:

Ոչ հեռու աւազանից դէպի հիւսիս գտնւում էր երկու յարկանի տուն, երկու քարէ լայն սանդուխտներ տանում էին դէպի վերին յարկը, սանդուխտների վերին հրապարակի վրայ կանգնած ձևով կան երկու դեղին մարմար քարից առիւծներ, որոնց սարսափելի հայեացքը ուղղւած

էր դէպի հարաւ: Լայն ու երկայն պատշգամբը զարդարւած էր քարէ սիւներով, իսկ գեղեցիկ փորագրւած դռնով մտնում էին կճեայ սիւնազարդ դահլիճը, առաստաղի և պատերի վրայ նկարւած էին գեղեցիկ տեսարաններ, կային մօտաւորապէս 30 սենեակներ, ամենն էլ զարդարւած գորգերով, պատերից կախւած էին զենքեր— վահաններ, սաղաւարտներ, գուրգեր, սրեր, նետ ու աղեղ, նիզակներ, քնար, քամանչա, դահիրա, եղջերւի ու այծեամի եղջիւրներ, երկաթէ թելից գործւած շորի վրայից հանգնելու շապիկներ. բացի այդ զարդարանքներից դահլիճը զարդարւում է երկու արծւանշան դրօշակներ, իսկ դրւագների վրայ կային զանազան արծաթեայ և պղնձեայ ամաններ, բոլոր սենեակներն էլ լուսաւորւած էին հերթիկից: Ամրոցից դուրս՝ արևելեան կողմը գտնւում են փառաւոր պարտէզներ, իսկ մի փոքր հեռու գտնւում է հին դիւցազնական գերեզմանատուն. այս գերեզմանատունը նշանաւոր է իր հին արձաններով, մի քարից կերտւած թէ նստած և թէ կանգնած դիրքով ձիաներ, վրան փորագրւած հին զէնքեր— սուր, նետ ու աղեղ, գուրգ, վահան և այլն: Այդ տեղից մի փոքր հեռու դէպի արևելք գտնւում է մի ջրվէժ— Պրտտան գետի անունով. աւանդութիւնն ասում է, որ ամառը շոգ ժամանակներում Զօրայր իշխանը ջրվէժի գլխից ցատկում էր ներքև ու

անյայտանալով ջրի անդունդում, ապա խիստ ալեկոծելով ջուրը՝ դուրս էր գալիս ջրի մակերևույթը: Զրվեժի երկու կողմը բարձրանում են երկպատ լեռներ, ու վերևից նայողի վրայ սարսուռ է ազդում: Աջ կողմը լեռան մէջ երևում է մի քարայր, որտեղ, ասում են, պահուած կայ իշխան Զօրայրի ոսկէ օրօրոցը և ոսկէ գութանը, բայց ինչ խիզախ, ինչ յանդուգն մարդ սիրտ կանի և մի որևէ հնարքով կ'իջնի ու ներս կըմտնի, դեերը այդ յանդուգնին կըբռնեն ու կը փակեն այդ քարայրի մէջ, որտեղից այլևս աշխարհիս լոյսը չի տեսնի:

Այդ ամբողջի տէրն էր ծերունի իշխան Թորգոմը, որը 125 նոր տարի տեսած մարդ էր. իսկ ծերունի Գարան իշխանուհին 110 տարեկան էր. չ'նայած այդ պատկանելի հասակներին, նրանք երկուսն էլ դեռ աշխոյժ էին, կինը կարողանում էր բարակ գուլպայ գործել, իսկ մարդը կարողանում էր ատամներով ընկոյզ կտորտել:

Ծերունի իշխանը իր ամբողջ կեանքը համարեա պատերազմների մէջն էր անցկացրել, շատ վերքեր էր ստացել և շատ մահացու վերքեր տւել թշնամիներին, մի ձեռքն էր անդամալուծած ու վզից փաթաթոցով կախ ընկած, իսկ գանգի վրայ սաղ տեղ չունէր ու ձեռնափայտով էր ման գալիս:

Աւանդութիւնն ասում էր, որ դրանք 34 որդու ծնողներ են եղել, 18 տղաներ, իսկ մնացեալն աղջկերք, ութը թոռներ պսակւած են եղել ու բաղմաթիւ զաւակների տէր եղել, 30 օրօրոց էր օրօրւում դրանց տանը: Օրական չորս ոչխար էր մորթւում ու երեք թորոն հաց թխւում, դրանց ոչխարի սուրուններին ու կթան կովերին համբարք չ'կար:

Շատերը որդկերանցից ծերացել էին, իսկ շատերն էլ պատերազմի դաշտում սպանւել, մնացողների մէջ ամենից աչքի ընկնողն էր իշխան Զօրայրը, որը 40 տարեկան կտրիչ, բարձրահասակ, լայն թիկունքով մի գեղեցիկ տղամարդ էր: Նրա ոյժի մասին հազար ու մի տեսակ հեքեաթներ էին պատմում. ասում էին, որ դեերն ու վիշապները ջնջեց այդ երկրից:

Նա շատ խելօք ու իմաստուն մարդ էր, միւս եղբայրները—Վարոսը և Վահրատը նոյնպէս ուժեղ էին, նամանաւանդ առիւծասիրտ Վահրատը, բայց ոչ մէկը իրանց ոյժով Զօրայրին չէին հասնի: Նրա անեղ ձայնը դղրդեցնում էր անտառ ու դաշտեր, գազանները դրա ձայնից փախչում ծածկւում էին ձորերում:

Զօրայրը դեռ 20—25 տարեկան հասակում իրան հաւասարը չ'ունէր երիտասարդների մէջ. նա ճկուն էր ինչպէս ռետին, ըմբշամարտութեան մէջ դեռ նրա մէջքը տափին չէր կպել, ամենահե-

աւարտ երկրներին փահլեւաններ էին գալիս, հայ, թուրք, վրացի, յոյն, իրանց ոյժերը նրա հետ չափելու, բոլորն էլ վիզերը ճկւած վերադառնում էին իրանց աները: Հարիւրաւոր իշխանուհիներ նրա համար հալւում ու մաշւում էին ու նրա սիրով տոչորւում, ամենի աչքը նրա վրայ էր, յոյսն ու ապաւէնը նա էր իր երկրի: Աշուղները երգեր էին կապում ու երկրէ-երկիր ման գալիս նրա քաջութիւնները դրաւտում իրանց քնարների վրայ:

Իր ոյժով պակաս չէր դրանց փոքր քոյր Զարիկը:

Իբրև նշան դրանց ոյժի՝ մինչ այսօր էլ մնում է դրանց կանգնած արձանը, որը հետեւեալն է ներկայացնում. ամրոցին կից այգիներից մէկում մի բլուրի վրայ դրած են իրար վրայ չորս մեծ ջաղացի քարեր, ներքևի ամենամեծ քարը, որի տրամագիծը $2\frac{1}{2}$ արշին է, իսկ բարձրութիւնը $\frac{3}{4}$ արշին, դրել է իշխան Զօրայրը. դրանից փոքրը դրել է Վարդաբ, մի ուրիշ փոքրը դրել է Վահրատը, իսկ կլոր մեծ քարը դրել է Զարիկը: Ոչ հեռու ամրոցից գտնւում է մի հայոց գիւղ Շամշուղա*) անունով:

*) Քուլագիր գիւղը պարսիկների ձեռքով քանդակուց յետոյ՝ գիւղացիները փախչում են ու այդ ամրոցի մօտ մի լեռան լանջի վրայ շինում են Շամշուղա համանուն բերդի անունով գիւղը: Այդ անունը

Զնայելով Զօրայրի հսկայ ուժին ու քաջութեան, բայց և այնպէս համեստ էր և չէր սիրում պարծենալ իր ոյժով կամ խելքով, ընդհակառակ, Վարդաբ շատ մեծամիտ, փառասէր և յանդուգն մարդ էր, նա շատ անհաշտ էր եղբայրների հետ և միշտ էլ նախանձով էր նայում մեծ եղբօր վրայ, որ հօրից ստացել էր իրաւունք տան մէջ մեծ լինելու և կառավարելու երկիրը: Վարդաբ մէջ մի տեսակ նենգաւոր ծածկամտութիւն կար և ամենի աչքին կասկածելի և ատելի էր դարձել:

Այդ ամրոցի վրայ Պարսից խաները շատ անհաշտ աչքով էին նայում և միշտ էլ երկիւղ էր ազդում նրանց վրայ և շատ անգամ է նրանց արշաւանքների առաջը կտրել. մի քանի անգամ Ալի խանը իր բազմաթիւ զօրքերով արշաւել էր այդ ամրոցի վրայ և միշտ էլ ջարդ կրել, սակայն, Ալի խանը չէր յուսահատւում և միշտ էլ մտքից չէր մոռացւում իր որդու մահը, որ Զօրայրի սրին գոհ էր գնացել: Նա գիշեր ցերեկ այն էր մտածում՝ թէ ինչպէս իր վրէժը լուծի Զօրայրից. բաց պատերազմում ճակատ առ ճակատ նա վախենում էր Զօրայրի անօրինակ քաջութիւնից և ըազմագիտութիւնից, նա-

մանաւանդ նրա հզօր նեցուկն էր ահռելի բերդը, որին ոչ մի մարդկային ձեռք չէր կարող մօտենալ. մի այլ ճանապարհ էր նա փնտրում. նա լաւ գիտէր Վարոսի նախանձոտ, փառասէր և թոյլ բնաւորութիւնը, գիտէր նաև, որ եղբայրների մէջ գոտութիւն կայ, ուստի ուզեց օգտուել հանգամանքից: Նա ծպտեալ կերպով մարդ էր ուղարկում Վարոսի մօտ և նամակի մէջ զանազան բարիքներ խոստանալով հրաւիրում է իր մօտ, Զօրայրին նոյնպէս մի նամակ է ուղարկում, որպէս թէ ուզում է խաղաղ բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել, ուստի խնդրում էր գալ իր մօտ որոշ պայմաններ մշակելու:

Իշխան Զօրայրը լաւ հասկանալով Ալի խանի յետին մտքերը, որ իր մօտ հրաւիրելով ուզում է զրկել երկիրը հզօր պաշտպանից և հեշտութեամբ տէր դառնալ այդ երկրին, ուստի, զանազան ընտանեկան հանգամանքներ պատճառ բերելով՝ իրան՝ Ալի խանին է հրաւիրում իր մօտ:

Ալի-խանը տեսնելով որ իր խարդախ միտումները հասկանալի եղան Զօրայր իշխանին, իրան յատուկ մեծամտութեամբ մի սպառնալից նամակ է գրում և պահանջում է գալ և իրան հնազանդւել, եթէ ոչ հակառակ դէպքում սպառնում էր ամբողջ երկիրը օտքի տակ տալու:

Զօրայր իշխանը այս նամակը ստանալուն պէս՝ խորհրդի է հրաւիրում իշխաններին, մեծաւորներին և իր զինակիցներին ու նրանց մօտ կարդում է Ալի-խանի նամակը:

Առաջին բողոքի ձայն բարձրացրեց ծերունի իշխան Թորգոմը:

— Ոչ, սիրելի որդիքս, ասաց նա, ես աւելի շուտով աջ ձեռքս կ'կտրէի՝ քան կհամաձայնէի այդպիսի մի ստորացուցիչ պայմանի տակ ստորագրելու:

Բոլոր ժողովականները նոյն երդումը կրկնեցին, որ աւելի շուտով պատրաստ են իրանց վերջին կաթիլ արիւնը թափելու, միայն թէ պաշտպանեն իրանց հայրենիքի արժանապատուութիւնը:

Սակայն Վարոսը իր ծածկամիտ մակարդակները առաջ տանելու համար՝ ուզեց մի տեսակ մեղմացնել բորբոքւած մտքերը և համոզել այդ վճռի անօգտակար լինելը:

— Իշխաններ, — ասաց նա, — Դուք պատերազմների պատմութիւնը ինձանից լաւ գիտէք, Ձեզ լաւ յայտնի է, որ չ'կայ մի բերդ, որ վերջի-վերջոյ չ'ընկնի, յոյս դնել բերդի պատերի վրայ, դա ժամանակաւոր արգելառիթ է, ինչպէս որ կրիան փակւում է իր ոսկրոտ փականքի մէջ թշնամուց պահպանւելու համար, այն ինչ

շատ հեշտութեամբ կարելի է իր փականքների մէջ խեղդել...

— Այլ առակ լւարուք. — ասաց զինուորականներին մէկը:

— Յիսուս, — բարձրաձայն գոչեց միւսը:

— Իշխաններ և պատւաւոր քաղաքացիներ, կարծեմ, որ էլ երիտասարդ ոյժեր չ'մնացին, բոլորին էլ զէնքի կանչեցինք, մինչև անգամ քաղաքացիներին 40 — 50 տ. մարդոց զինեցինք, բայց ոչինչ չ'շահեցինք: Այս լարւած դրութիւնը մեծ զոհաբերութիւններ է պահանջում, որին մենք ձեռնհաս չենք և մենք իսպառ յոգնել ենք:

— Կարելի է, որ դու ես յոգնել շատ գործ շինելուց, — լսեցին աջ ու ձախից ձայներ...

— Մեր կռիւը անհաւասար է, վերջի-վերջոյ պէտք է զիջենք ոյժի առաջ...

— Ի հարկէ, եթէ քեզ պիտի հայրենասէրներ կան, անկասկած է... Կծու կերպով նկատեց ժողովականներից մէկը:

— Դեռ մինչև այսօր յաղթել ենք, յուսով ենք դարձեալ կ'յաղթենք, — ասաց մի ուրիշը:

— Անմիաբանութիւնը կարող է մեզ յաղթել, լաւ իմացիր, իշխան Վարոս, — ասաց մէկ ուրիշը:

— Դուք գիտէք... — յուզւած ձայնով ասաց

Վարոսը, — աւելի խելացի կ'լինէր, որ խաղաղութեամբ վերջացնէինք...

— Ինչպէս կ'հրամայէիր որ անէինք, — ասաց ծերունի մի զինուորական, որ յոնքերը կիտած նստել էր երկար նստարանի վրայ:

— Մի որոշ հարկ տայինք, օգնէինք պատերազմի ժամանակ և...

Ծիծաղ, աղմուկ լսեցին ամեն կողմից և չ'թողին, որ խօսքը վերջացնի. նա սաստիկ յուզւած նստեց իր տեղը: Իշխան Զօրայրը, որ մինչ այդ ժամանակ լուր ունկնդրի դեր էր կատարում, վերկացաւ տեղից և իր՝ հեղինակաւոր խօսքն ասաց:

— Սիրելի ժողովականներ, ես ինքս հակառակ եմ մարդասպանութեան, ասպատակութիւնների, ես ինքս անդորրութեան ու խաղաղ ապրելու կողմնակից եմ. ուր չ'կայ խաղաղութիւն՝ այնտեղ մեռնում է կեանքի յառաջադիմութիւնը, իսկ զգւելի արիւնհեղութիւնը կործանում է երկիրը: Բայց արի տես, որ թշնամին արիւնարբու է, նա սպառնում է մեր երկիրը քարուքանդ անել, ջնջել մեր ինքնուրոյնութիւնը, ի հարկէ մենք չենք կարող հանդիսատես լինել մեր հայրենիքի կործանման և գիտեմ ձեզանից ոչ մէկը չի համաձայնիլ մի այդպիսի դատապարտելի գործին և ում մէջ էլ քա-

ջուլթիւն և հայրենիքի սէր կայ՝ պիտի գէնք բարձրացնի արիւնարբու թշնամու դէմ:

— Կան միամիտ մարդիկ, որոնք հաւատում են թէ Ալի-խանը մեր երկրի երջանկութիւնն է կամենում. ոչ, սխալում են դրանք, իմ խորին համոզմունքս է, պէտք է զինել մեր թըշնամու դէմ, որպէս զի մեր երկիրը փրկենք թշնամու ձեռքից, իսկ այլ տեսակ մտածել, նըշանակում է թշնամի լինել հայրենիքի:

Ժողովուրդը ոգևորւած Զօրայրի խօսքերից, ամեն կողմից լսեցին. — Կեցցէ՛ իշխան Զօրայր, թող կորչի Ալի-խանը:

— Մի երկու խօսք ևս, եղբայր Վարոս, — շարունակեց նա, — մի՛թէ կարծում ես, որ եթէ ամբողջը յանձնեցինք թշնամուն ու հարկ վճարեցինք, դրանով ապահովեցինք մեր հայրենի երկիրը. պէտք է լաւ իմանաս, որ պարսիկը տմարդ է և դաւադիր, նա վայրենի է, նա ամեն բոպէ կարող է պահանջել քո սիրուն կնոջ, քո աղջկադ, իսկ դու անգոր՝ ականատես պէտք է լինես այդ ստորացուցիչ և անպատեալեր գործի, նա կ'պահանջի քո վերջին ունեցածը, կ'ապականի քո բոլոր սրբութիւնները, քո ազգային արժանապատւութիւնը ոտքի տակ կը տայ և դու որպէս կենդանի դիակ պէտք է խոնարհես և լռութեամբ տանես: Եթէ տղամարդ ես և սիրտ ունես, պէտք է կուես, կամ սպանես կամ

սպանես, իսկ եթէ փոքրոգի ես՝ պէտք է փախուստ տաս...

— Ինչպէս Բոլնիսի կուից, — խօսքը ընդհատեց մի կարճիկ զինուորական:

— Ո՛չ, ես չեմ փախել, դա զրպարտութիւն է... բացականչեց Վարոսը:

— Ծշմարիտ է... ասաց մէկ ուրիշը:

— Սուտ էք խօսում, — կատաղած բռնեցքներ սկսեց շարժել օդի մէջ: — Մի՛թէ իրաւ է, իշխան Զօրայր, ի՞նչու չես խօսում...

— Անցած բան է, — ասաց ծիծաղելով Զօրայրը:

— Ա՛յո՞, — Վարոսը մերկացրեց սուրը ու կաւադի կերպով առաջ վազեց Զօրայրի վրայ, իսկ Զօրայրը հանգիստ ու վճռական ձևով ասաց.

— Սուրդ դիր պատեանդ, ով եղբօր վրայ սուր է բարձրացնում՝ սրով էլ մեռնում է:

— Իսկ Վարոսը չ'անսալով սրա նրա խորհուրդներին՝ անտեղի խօսքեր էր շարտում նրա հասցէին: Զօրայրը տեսնելով որ սահմանից դուրս է գալիս Վարոսը, մերկացրեց սուրը ու բարձրաձայն գոչեց.

— Եղբայրս լինի թէ մի ուրիշը, եթէ նա թըշնամի է իմ հայրենիքիս՝ թող կորչի, — ու կատաղի յարձակեց Վարոսի վրայ:

Այս տեսնելով մօտիկ կանգնողները շուտ

վրայ հասան ու կանգնեցրին Ջօրայրին, իսկ ծերունի հայրը դողդողալով մօտ վազեց ու աղաչանքի ձայնով ասաց.

— Ջօրայր, արևիդ մեռնի՞մ՝ խնայիր՝ մեզ... ու մի ձեռքով գրկելով վիզը համբուրում էր նրա երեսը:

— Հայրիկ, բաւական է՝ վերջապէս շատ համբերեցի: Ի՞նչու է ապրում նորմա՞ծը:

Իսկ Վարոսը շարունակում էր եղբօր հասցէին անվայել խօսքեր ասել:

— Վերջապէս կորիր այդտեղից, — ասաց ծերունի իշխանը սկսեց փայտով խփել յատակին:

Ժողովուրդը սաստիկ կատաղեց Վարոսի վրայ, իսկ Վարոսը տեսնելով որ իր օրը կարող է ուրիշ տեղ մթնել, աճապարեց դէպի փողոց ու դուռը չ'հասած՝ բռնեց իր սպառնալի հայեացք ձգեց Ջօրայրի վրայ ու մատը թափ տալով ասաց. — Շատ լաւ:

Ասաց ու դռները իրար խփելով դուրս վազեց: Ժողովուրդը անելի կատաղեց, բայց եթէ Ջօրայրը չը հանգստացնէր ժամանակին՝ Աստուած գիտէր թէ ինչեր կարող էր պատահել. երևի Վարոսը կենդանի չէր մնալ:

Վարոսը դուրս վազեց այդ տեղից՝ կանգ առաւ աւազանի մօտ, նրա սիրտը պաշարել էին զանազան դժոխային մտածմունքներ, ինչպէս Յուդա՝ վրէժ էր նիւթում:

Լուսինը կամաց-կամաց գլորւում էր երկնակամարի վրայ ու պարզ լուսաւորում էր այն ծառուղիները, որտեղ կանգնած էր Վարոսը: Նա կատաղած բռնեցքներ էր շարժում դէպի այն տունը, որտեղից խայտառակ կերպով դուրս վազեցին:

Նա ծոցից հանեց Ալի խանի նամակը, մօտեցրեց աչքերին և սկսեց մի դիւային ժպիտով կարդալ այն տողերը, որտեղ գրւած էր.

— Նա խոստանում է ինձ տալ այս երկրի իշխանութիւնը, այն, ինչոր իմ բաղձանքս է... Դէհ, Ջօրայր, տեսնե՞ք, այժմս էլ պարծեցիր քո ոյժով ու խելքով, այժմ ես պէտք է լինեմ տէր ու տիրական այս ամրոցի, իսկ դու իմ հլու հպատակս պէտք է դառնաս:

Ասաց ու շտապով քայլերը ուղղեց դէպի տուն:

Ճրագի աղօտ լոյսը հազիւ լուսաւորում էր սենեակը, նա նստեց թախտի վրայ, գլուխը կախ գցեց ձեռքերի վրայ և խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ: Քնած էին ամենքը ու ամեն ինչ անդորր էր դուրսը բնութեան գրկում, աքաղաղները մի բերան կանչեցին: Տան դուռը սկսեցին ծեծել: Վարոսը գլուխը բարձրացրեց:

— Ով պէտք է լինի, — նա վախեցած չը վրստահացաւ իսկոյն դուռը բանալ. մօտեցաւ դրանը, բայց դուռը ծեծելուց չէին դադարում:

—Ո՞վ ես...

—Ես եմ, բաց դուռը:

—Վահրատ...

—Ես եմ... Վարոսը ուրախացած շտապով բացեց դուռը:

—Վահրատ ջան,—ասաց, գրկեց նրան ու համբուրեց. բայց Վահրատը զզւանք զգաց եղբոր համբուրից:

Վահրատը մի սիրունատես 24 տ. երիտասարդ էր, արծաթիթ, ոլորած սև բեխերով, կուրծքը դուրս ցցւած:

—Ի՞նչ լաւ, որ եկար,—անհամբերութեամբ ասաց Վարոսը:

—Ա՛յ մարդ, այդ բան էր որ դու արեցիր, —ասաց վրդոված Վահրատը:

—Ես եմ մեղաւոր,—ասաց նա սուտ Գրիստոս ձեռնալով:

—Աւելի քան թէ մեղաւոր ես,—խիստ կերպով շեշտեց Վահրատը:

—Դու ել ես ինձ մեղադրում... բռնեցի ձեռքերդ սղմեց ու դէմ դրեց սիւնին,—Ա՛խ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ ճշմարիտ չես խօսում, ինչո՞ւ ես կողմնապահութիւն անում, Վահրատ,—ասաց խղճալի ձայնով Վարոսը:

—Ե՛ս կողմնապահութիւն անեմ, քաւ լիցի,—ասաց վրդոված Վահրատը:

—Դու չ'տեսար և չը լսեցիր այն ծանր խօս-

քերը, որ ուղղած էր իմ դէմ, և Զօրայրը թոյլ է տալիս ուրիշներին ևս, դա վայել էր...

—Քո բռնած դիրքն էր ու բացասական վերաբերմունքդ մեր ընդհանուր գործին, հասկանցար, —ձեռքից բռնեց ու շեշտակի հայեացքով ձգեց նրա աչքերին:—Պարզ ասած, դու դատապարտելի ես, և բաց վանեց ձեռքը:

—Ինչո՞ւ, ի՞նչ բանի համար...

—Հէնց նրա համար, որ սուրդ մերկացրիր քո եղբոր դէմ, այն եղբոր, որ այնքան խնամք ունի մեզ վրայ, դա տմարդութիւն է, դա յանցանք է: Երբ նա կուրծքը դէմ դրած թշմամուն իր ընկած հայրենիքն է ուղղում պաշտպանել, դու նրա դէմ դաւադրութիւն ես սարքում, միթէ դատապարտելի չէ քո վարմունքը:

—Ա՛յո, բա դու չ'լսեցիր այն զրպարտութիւնները, որ թափեցին իմ երեսիս, միթէ կարող էի տանել. ես փախուստ տւի... էլ ինչո՞ւ է ապրում այս գլուխս,—և սաստիկ յուզւած սկսեց զլխին խփել:

—Թողնենք այդ, Վարոս,—հեզնանքով ասաց Վահրատը: Եթէ մենք քո խորհուրդներով զեկավարւենք՝ վայն եկել է տարել մեզ:

—Ո՛չ, աւելի շուտով ձեր խորհուրդներով:

—Երդուում եմ որ սխալուում ես հաշիւներիդ մէջ:

—Իսկ դուք սխալուում էք ձեր անհեռատե-

սութեամբ, Զօրայրը ուզում է զոհ բերել մեզ իր փառասիրութեան, բայց դուք այդ չէք հասկանում... հա՛, հա՛, հա՛, — և դիւային մի քրքիչ շառագունեց նրա երեսը:

— Մենք շատ լաւ ենք հասկանում թէ քեզ և թէ նրան. ինչոր դու մտածում ես բոլորը խաբուսիկ երազներ են և չեն կարող պահպանել մեր գոյութիւնը, միաբանելով մեզ հետ սարեր շուռ կ'տանք, իսկ անմիաբանութեամբ կ'կործանենք ամեն ինչ:

— Քո կամքն է, Վահրատ, կարող ես հետևել եղբօրդ, բայց տես որ չզղջաս:

— Դաւաճանել իմ հայրենիքիս չեմ կարող, որտեղ բոլորը՝ ես էլ այնտեղ, ահա իմ նշանաբանս, — այս ասաց ու վերկացաւ տեղից. այլ տեսակ՝ սիրտս կ'պոկէի իմ միջիցս՝ եթէ հակառակ բան թելադրէր ինձ:

— Ես չեմ սիրում կուրօրէն հետևել, այլ գիտակցութեանս թելադրութեամբ վերապահում եմ իմ որոշումներս:

— Այդ քո կամքն է, — ասաց վիրաւորաւձ Վահրատը, — մնաս բարեաւ, — և ուզում էր հեռանալ: Վարօսը ձեռքով նշան արեց: — Վահրատ, սպասիր...

— Ես քեզ չեմ հասկանում, Վարոս, — յուզւած ասաց Վահրատը:

— Ես իմ հայրենիքիս անդորութիւնն եմ պնտրում:

— Այդ ո՞վ չի ուզում, — խօսքն ընդմիջեց Վահրատը:

— Դու ուշադրութիւն մի դարձրու նրա անհեթեթ մտածմունքներին, նա ուզում է մի երկրորդ Աղէքսանդր Մակեդոնացի դառնալ, — հեզնանքով ասաց Վարոսը:

— Եթէ կարո՞ղ է՝ փառք ու պարծանք նրան և փառք հայ ազգին, որ Աղէքսանդր Մակեդոնացի կարող է ծնել:

— Հա՛, հա՛, հա՛, Աղէքսանդր Մակեդոնացի... հա՛, հա՛, հա՛, — դիւային քրքիջով քկսեց նայել Վահրատի վրայ, կարծես ուզում էր նրան ևս ծաղրի առարկայ շինել, իսկ Վահրատը նեղացած Վարոսի այդկերպ վարմունքից, մի տեսակ արհամարհական հայեացք ձգեց նրա վրայ և մի րոպէ լռելուց յետոյ ասաց.

— Բայց և այնպէս նա զլխով բարձր է կանգնած քեզանից...

— Կարծում ես...

— Ոչ, չեմ կարծում, նա իւր հայրենասիրութեամբ ու խելքով կ'գերակշռի քեզ, նա առիւծ է պատերազմի դաշտում, նրա առաջ խոնարհում է թշնամին անգամ, նա անթանի է ամեն յարգանքի ու գովասանքի, իսկ դու, Վարոս, ուզում ես թոյն խառնել մեր ուխտեալ բա-

ժակի մէջ, մինչ դու կ'մտածես եղբօրդ դաւադրելու՝ ինքդ կ'կործանուես: Այս ասաց ու մի սպառնական հայեացք ձգեց նրա վրայ:

— Ոչ, ես իմ հայրենիքի անդորրութիւնն եմ կամենում:

— Երևի գերեզմանային անդորրութիւն:

— Դու ինձ վիրաւորում ես, Վահրատ...

— Իսկ դու վիրաւորում ես հայրենիքդ. այն ճանապարհը, որ դու ես բռնել՝ գիտես ո՞ւր է տանում քեզ:

— Մի անապատ, մի անմարդաբնակ տեղ, ուր ոչ աչքս կարող է տեսնել և ոչ էլ ականջս լսել իմ հայրենիքիս դժբաղտութիւնը:

— Լաւ տեղ ես գտել. լաւ է որ հայրենիքը քո սև երեսը չի տեսնիլ. երթաս բարեաւ, — ասաց ու շտապով դուրս եկաւ այն տեղից:

Վահրատը հեռանալով, Վարոսը խիստ մտածմունքի մէջ ընկաւ. գլխաւոր մտածմունքը նրանումն էր, որ չկարողացաւ եղբօրը Զօրայրի դէմ գինել, ուրեմն իր միակ յոյսը Ալի խանն էր: Նամի անգամ ես հանեց Ալի խանի նամակը, սկսեց առանձին հաճոյքով կարդալ: Յետոյ շտապով ծալեց նամակը, առաւ եղեգնի գրիչը՝ ուղղում էր գրել, — բայց, — ինչ բայց, «Տէր ու տիրական» սրանից էլ մեծ փառք միթէ կարող է ինձ վիճակել: — Ես համաձայն եմ, խան, քո առաջարկած պայմաններին, երեք օրից յետոյ ես կ'ի-

նեմ խաչէն. նա նամակը կնքեց ու ծառային կանչելով՝ պատուիրեց որ մինչ լուսանալը այդ նամակը հասցնի Ալի խանին, որ Երևան էր նւտել իր փեսայ Զամալ խանի մօտ:

— Ծառան վերցնելով նամակը՝ կապեց զօտու մէջ, թռաւ ձիու մէջքը ու քշեց ձին:

Վարոսը էլ չ'ուզեց ուշացնել, նա հապճէպ սկսեց պատրաստել ու կարգի՛ր, գցել իր սնդուկը. ճանապարհի համար ինչ որ հարկաւոր էր — սպիտակեղէն, կարմիր թաւշեայ կաբան բուզմենտներով զարդարած, բարակ սև շալից անդրավարտիկ, սպիտակ կեռ ծայրերով կօշիկներ, կողքերը ոսկէ կոճակներով զարդարած, վերից կարմիր փունջ կախած: Մուգ շագանակագոյն բուխարի գտակ, ոսկէ կոճակներով կապոյտ ատլասի արխալուխ, ոսկէ գօտին զարդարում էր մէջքը, ոսկով զարդարած խորասանի կեռ սուրը, վահան, ձիու կախած գուրզը: Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, նա դեռ արևը չ'ծագած, ծառաներին պատուիրեց, որ հարցնողներին ասեն, որ խաչէն է գնացել իր հարսնացուի մօտ: Ու շտապով նստեց իր կարմիր նժոյզը, ծառաներից երկուսին իր հետ առնելով՝ ինքը ևս գինւած, ծպտեալ կերպով հեռացաւ տանից:

Դեռ ադամամութն էր, երբ Վարոսը դուրս եկաւ տանից, դուրսը մարդ չէր երևում, ամեն տեղ անդորրութիւն էր տիրում, միայն գիւղի

շներն էին, որ երբեմն-երբեմն հաջում էին:

Վահրատը յուզւած Վարոսի հետ ունեցած ընդհարումից, նա համարեա գիշերը շատ քիչ էր քնել, վախում էր եղբօր դաւադրութիւնից, որ կարող է հայրենիքը վտանգի մէջ ձգել, բայց տարակուսանքների մէջ էր ընկնում. նա չէր մտածում, որ իր եղբօր հոգին ապականւած է փառասիրութեամբ և ընչասիրութեամբ, որի համար պատրաստ էր հայրենիքն անգամ զոհ բերելու:

— Եթէ իրաւ, նրա հոգու մէջ մտաւ սատանան ու ուզեց իրականացնել այդ միտքը, ո՞հ, ես այն ժամանակ նրան դժոխքի կ'մատնեմ,— ուստի, նա շտապեց նորից տեսնելու Վարոսի հետ: Սակայն, զարմանքը մեծ եղաւ՝ երբ իմացաւ, որ նա արդէն գնացել է Սաչէն իր հարսնացուի մօտ:

— Ընդ... մի փոքր մտածմունքի մէջ ընկաւ,— ինչժամանակ էր հարսնացուի մօտ գնալու, երբ թշնամին դրան առաջ կանգնած մահ է սպառնում մեզ, չլինի թէ՛ սա մի պատրւակ է:

Նա շտապեց Զօրայրի մօտ. Զօրայրը սովորութիւն ունէր առաւօտը կանուխ վերկենալ ու զբաղւել պաշտօնական գործերով:

Գիւղացիները գլխին հաւաքած վճռում էր նրանց վեճերը, նա անկողնապահ էր և արդարադատ, քիչ էր պատահում որ գանգատողները

գնային բաւարարութիւն չ'ստացած. ժողովուրդը նրան երկրորդ Սողոմոն էր անւանում:

Զօրայրը չէր սպասում, որ Վահրատը սովորականից այդպէս վաղ կ'գար այցելութեան:

— Վահրատ ջան, ի՞նչ վաղ ես վերկացել,— Զօրայրը շատ էր սիրում Վահրատին և միշտ էլ ջանով էր խօսում նրա հետ:

— Գիշերս վատ եմ քնել, համարեա թէ չեմ քնել,— անհանգիստ կերպով ասաց Վահրատը:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց նա աչքը չը հեռացնելով մի հաստափոր զրքից:

— Է՛հ, մախլաս,— ասաց և սկսեց յուզւած անց ու դարձ անել:

— Սպասիր, այս ըոպէիս գալիս եմ,— գիրքը փակեց ու շտապով դուրս գնաց, իսկ Վահրատը նոյնպէս դուրս եկաւ ու սկսեց գիւղացիների հետ խօսք ու զրոյցի բռնել. ահա, այդ ժամանակ բազմութիւնը ճեղքելով առաջ անցան երկու գիւղացիք՝ քրտնքի ու թոզի մէջ կորած:

— Իշխան Զօրայրը տա՞նն է,— հարցրեց մէկը նրանցից չը նկատելով Վահրատին:

— Ի՞նչ էք կամենում, եթէ չեմ սխալւում դուք երկուսդ էլ Սաչենցի պէտք է լինէք,— ասաց Վահրատը:

— Նա, հրամել ես, արևիդ մեռնեմ,— վրայ բերեց միւս գիւղացին, վերցնելով գլխից փափախը և սկսեց վզակոթը քորել:

— Գալսերդ բարի, ի՞նչ կայ, չէ՞ք հանդիպել իշխան Վարդուհի Սաչենուն, — հետաքրքրութեամբ հարցրեց Վահրատը։

— Ոչ, մենք գիշերս ենք հլու եղել, — ասաց պատգամաւորը, գլխարկից հանելով մի փաթաթած մագաղաթ։

— Էդ ի՞նչ նամակ է, — ձեռքը մեկնելով նամակին հարցրեց նա։

— Իշխան Արուշանիցն է, — և տւեց նամակը։

— Տեսնեմ. — հէնց այդ ժամանակն էլ դուրս եկաւ Զօրայրը. — քեզ վրայ նամակ կայ, եղբայր, — ասաց Վահրատը։

Զօրայրը մի հայեացք ձգեց նրանց վրայ և ասաց. — Գալուստներդ բարի, ի՞նչ կայ, — նամակը բաց արեց։

— Իշխան Արուշանն է ուղարկել, — ասաց Վահրատը։

— Հա, արևիդ մեռնեմ, իշխան Արուշանիցն է, ասաց քաշւելով նամակաբերը։

— Ի՞նչ կայ, — ցածր ձայնով հարցրեց Վահրատը, տեսնելով Զօրայրի յուզմունքը։

— Գրիգոր, տար սրանց հաց տուր, ասաց հանգստութեամբ Զօրայրը ու Վահրատի ուսից բռնելով տարաւ ներս սենեակը։

— Իշխան Արուշանը գրում է, որ Ալի խանը մեծ զօրքով գալիս է մեզ վրայ պատերազմ. — նամակը ծալելով տխուր նստեց թախտի վրայ։

— Միթէ, — մտածմունքի մէջ ընկնելով կանգնած մնաց Վահրատը։

— Վահրատ ջան, գործը լուրջ է, էլ չ'պէտք է ուշացնել, պէտք է խորհուրդի կանչել իշխաններին և քաղաքացիներին. գնա գգիրներին կանչիր այստեղ։

Վահրատը շտապով դուրս եկաւ սենեակից ու ինքը հրամայեց որ շուտ գնան իշխաններին կանչեն, իսկ Զօրայրը վերկացաւ տեղից որ դուրս գայ, բայց Վահրատը ներս եկաւ։

— Վահրատ ջան, Վարդուհի երևում, չը լինի թէ հիւանդացել է, — խորհրդաւոր, մի փոքր էլ հեգնական կերպով հարցրեց Զօրայրը։

— Նա սլորիշ հիւանդութիւն ունի։

— Տեսե՞լ ես...

— Գնացել է Սաչէն։

— Սաչէն։

— Ասում են հարսնացուի մօտ։

— Զ'լինի դա պատրւակ է ու գնացել է մի այլ տեղ։

— Ի՞նչ ասեմ, սիրելիս, ես կասկածում եմ նրա անկեղծութեան։

— Կարծում ես վատ մտքեր են յղացել նրա սրտում։

— Այո...

— Դաւադրութիւն՝ հա...

— Կարծում եմ։

Այս խօսքերը ծանր տպաւորութիւն թողին
Զօրայրի վրայ:— Տեսել ես այն դէպքից յետոյ:

— Գիշերս խիստ ընդհարում ունեցայ նրա
հետ:

— Յետոյ... անհամբերութեամբ հարցրեց
Զօրայրը:

— Նոյն խօսքն էր շեշտում թէ՛ պէտք է ըն-
դունել Ալի խանի պահանջները:

— Բայց դու չ'հասկացրել արդ տըխմարին,
որ այդ պայմաններով մենք մեր ձեռքով կոր-
ծանում ենք մեր հայրենիքի ապագան և նրա
գոյութիւնը, ապա էլ ի՞նչու ենք ապրում... Ոչ,
թող Ալի խանը իր ձիով անցնի իմ դիակիս վրայ,
բայց ես թոյլ չեմ տայ ինձ այդպիսի ստորացուցիչ
պայմաններով խաղաղութիւն կնքել: Ասաց ու
վրդոված վերկացաւ թախտից ու սկսեց անց ու
դարձ անել սենեակում:

— Նրա գլուխը ոչինչ չի հասկանում ինչ-
պէս այս սիւնը, — ասաց Զօրայրը ձեռքով խփե-
լով սիւնին: — Ես չեմ հասկանում դրան...

— Սատանան անգամ չի հասկանայ դրան.
հէնց թէ այն է կրկնում, «Ես անդորրութիւն
եմ կամենում և ոչ թէ արիւն թափել»:

— Բայց՝ ո՞վ է ուզում, — յուզւած ասաց Զօ-
րայրը:

— Ո՞վ, Էս, ես որ միշտ էլ հակառակ եմ
եղել այդ բանին և երդւում եմ, Վահրատ, ես

երբ սուր եմ մերկացնում ու խփում մէկին ու
մահացու վէրք եմ բացում ու գոլորշիացած ա-
րիւնը ժայթքում ու վիրաւորը ուժասպառ գա-
լարւելով գետնի վրայ այս ու այն կողմն է նետում
ու տենդով բռնւած բերանը պապակւած ջուր է
խնդրում, ո՞հ, սիրտս կտոր-կտոր է լինում՝ խիղ-
ճըս տանջում է, չէ՞ որ նա էլ ինձպէս մարդ է,
ո՞հ, ես նզովում եմ այն մարդակերպ գազան-
ներին, որոնք պատճառ են դառնում մարդկա-
յին սպանդանոցի, ես գարշանք եմ գգում դէպի
այդ հրէշները... Այս ասաց ու յուզւած նստեց
թախտի վրայ գլուխը ձեռնափերի մէջ առնելով
և մի փոքր լուռութիւնից յետոյ գլուխը բարձրաց-
նելով նոյն յուզւած ձայնով՝ ասաց. — Եթէ՛ ես
սուրս եմ մերկացնում, այդ միայն հայրենիքիս
ինքնապաշտպանութեան ու ազատութեան խըն-
դիրն է և ոչ թէ երկիրներ տիրելու տենչանք...

— Ես ևս պախարակում եմ մարդասպանու-
թիւնը, բայց արի հասկացրու Ալի խանի պէս
գազաններին: Դուռը թակում են:

— Երևի իշխաններն են, բաց արա՛:
Վահրատը իսկոյն վերկացաւ ու շտապեց
դէպի դուռը, — նրանք են:

Շատ չանցաւ և հրաւիրեալները բոլորն էլ
հաւաքւեցան մեծ սրահում և իւրաքանչիւրը ի-
րանց աստիճանի համաձայն նստեցին ժողովի:

Ժողովը բացեց Զօրայրը, ինչպէս ուրիշ

անգամ՝ այնպէս էլ այժմս վերին աստիճանի հանգիստ ու անվրդով։ Նա կարդաց Արուշանի ուղարկած թուղթը, որտեղ յիշում էր, թէ Ալի խանը մեծ զօրք հաւաքած՝ երդւել է, որ մինչ վերջին մարդը պէտք է ոչնչացնի՝ եթէ չընդունեն նրա պայմանները։ Ժողովը շատ ազմակալից էր, բոլորն էլ ի մի դարձած պահանջում էին շուտով զօրքը ոտքի հանելու և ամրացնելու դիրքերը։ Քաղաքացիներին ու գիւղացիներին ղէնք բաժանել ինքնապաշտպանութեան համար։ Զօրայրը, որ միշտ էլ իր քաջութեամբ ու խելքով ամենից աչքի էր ընկնում, նրան յանձնեցին ընդհանուր զօրքի հրամանատարութիւնը։

— Իշխան Զօրայր, հրքան զօրք կայ պատրաստ քո թևի տակ, — ասաց ծերունի Տէր-Ներսէս քահանան։

— Ընդամենը 6000 կտրիճներ, որից 2000-ը ձիաւոր են, — ասաց Զօրայրը։

— Իշխան, ներիւր համարձակութեանս, ամրեօք կարող ենք դիմադրել այդ փոքրաթիւ զօրքով թշնամու բանակին, — ասաց դիտաւորեալ կերպով Վարոսի թիկնապահներից մէկը։ — Ա՞րդեօք չէր կարելի մի այլ միջոց գտնել որ խաղաղութեամբ վերջ տայինք այդ մեծ դժբաղտութեան։

— Ուրիշ ոչ մի ելք, բացի բերդը յանձնելուց թշնամուն, — ասաց լրջութեամբ Զօրայրը։

— Այդ անհնարին է, — ասաց երիտասարդ զինւորներից մէկը։

— Իսկ եթէ մի որոշ հարկ տայինք, իսկ երկիրը դարձեալ մենք կառավարէինք, թէ չէ այս փոքրաթիւ զօրքով ի՞նչ պէտք է անենք, — ասաց Վարոսի թիկնապահը։

— Առաջին հարցը ինքնախաբէութիւն և միամտութիւն կ'լինէր մեր կողմից, ձեզ օրինակ վրաց իշխանութիւնը, որոնք համաձայնեցան հարկ վճարելու, բայց վերջը քիչ էր մնում թագն էլ յափշտակեցին գլխից, իսկ երկրորդ հարցին կասեմ, որ մեր նախահայր Հայկ Նահապետը 300 մարդով ջարդեց Բէլի անթիւ զօրքը, չէ՞ որ մենք նրա որդիքն ենք, մի տարի առաջ ցոյց տուինք թէ և թւով քիչ, բայց քաջութեամբ տասնապատիկ աւելի, չէ՞ որ նոյն Ալի խանն էր, ասաց յատուկ հերոսին վայել վստահութեամբ։

— Օրհնեալ լինիս, որդի, թող Աստուած օրհնի քեզ և քո քաջերիդ, թող նա լինի քո նեցուկն ու վահանը, — ձեռքերը ծերունի Մովսէսի պէս բարձրացրեց դէպի վեր և սկսեց ինչ-որ մրմնջալ։

— Ես մենակ ի՞նչ կարող եմ անել, տէր հայր, իմ յոյսս մեր ժողովուրդն է և մեր Նախախնամողը և դուք իշխաններդ, ասաց Զօրայրը։

— Մենք քեզ հետ ենք՝ ուր ուղում ես

տար,—գոչեցին միաբերան ժողովականները:—

Շատ ծերունիների աչքից արտասուք էր թափւում, ոգևորութեան չափ չկար:

—Յարգելի ժողովականներ, մենք ոչ մի առիթ չենք տւել մեր թշնամուն, որ նա ստիպւած լինի զէնքի դիմելու, մենք միշտ աշխատել ենք բարի դրացիութիւն պահպանելու մեր հարեան ազգերի հետ և աւելի զիջողաբար ենք գտնւել ընդհանուր շահերի տեսակէտով. աւելինրանք են օգտւել քան մենք. բայց որովհետև մեր թշնամին արիւնարբու է ու անհաշտ, ուզում է արիւնհեղութիւն, նրա հոգին յագենում է արիւնով միայն, թող գայ, մենք վախենալու ոչինչ չունենք, քանի որ մեր գործը արդար է, իսկ նախախնամութիւնը միշտ արդարի կողմն է:

Ժողովուրդը ոգևորւած Զօրայրի խօսքերից, միաձայն գոչեցին,—կեցցէ իշխան Զօրայրը, կեցցէ մեր զօրքը և զօրապետները:

Շնորհակալութիւն յայտնելով ժողովրդիանկեղծ արտայայտութեան համար, յայտարարեց.

—Վաղը թող ժողովուրդը հաւաքւի Վահգնի հրապարակում, — իմանայ պատերազմի յայտարարութիւնը:

Ժողովը ցրւեց շատ մեծ ոգևորութեամբ, մնացին միայն Վահրատը, իշխան Ժիրայր-Սաչենցին, Վաղարշ Երևանցին, Միհրան և Դրաստամատ Շահենցիք, սրանք բոլորն էլ կտրիչ,

քաջարի և հմուտ զինւորականներ էին: Ամբողջ գիշեր խորհեցին իրանց գործելակերպի մասին ու զանազան մակարդակներ առաջարկեցին, բայց զինւորական վճիռը մնաց գալտնիք:

Լուսադէմ էր արդէն, երբ սրանք ևս ցրւեցին իրանց տները: Զօրայրը դեռ ոտքի վրայ էր, կանչեց իւր զինակիցներից մի քանիսին և պատւէր տւեց, որ գնան դիրքեր մտնեն և հետամուտ լինեն թշնամուն, իսկ մի քանիսն էլ ծալտեալ կերպով լրտեսեն թշնամու բանակը:

Իրանք բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ էին և մինչ արևի ծագումը ձիաներ հեծան և մէկ ակնթարթում անյայտացան. գիշերւայ մթութեան մէջ: Զօրայրը մտաւ իր ննջարանը:

Նրա գլուխը պաշարել էին հազար ու մի տեսակ մտածմունքներ. նա լաւ էր հասկանում իր ստանձնած պաշտօնի ծանրութիւնը, նա խորասուզւած ծով մտածմունքների մէջ՝ նստեց թախտի վրայ ու գլուխը դրեց բարձի վրայ. քանիցս ծերունի հայր ու մայրը խնդրեցին որ շորերը հանի ու պարկի, բայց նա մերժեց, ասելով.—ինչպէս հանեմ շորերս, երբ թշնամին կարող է ամեն մի յարմար ժամին երևալ մեր սահմաններում ու կարող է վտանգ սպառնալ:

—Կուրանայ մօրդ աչքերը, որդիս, այդքան չարչարանք կ'լինի որ դու ես քաշում,—

ծնկներին խփելով ասաց ծերունի իշխանուհին։

— Այսպէս է մեր կեանքը, մայրիկ, — ինչ անես, հայրենիքի արժանապատուութիւնը մեզանից այդ է պահանջում։ Եթէ ես չ'լինեմ, նա չ'լինի, Վարդուի պէս անպէտքները խօմ չեն կարող հայրենիք պաշտպանել, — այս վերջին խօսքերը ուղղակի ցնցեց մօր սիրտը։

— Ա՛, կնիկ, գնա գործիդ, պատե՛րագմի գործը կնոջ գործը չէ, գնա գուլպադ գործի, — ասաց ծիծաղելով ալևորը։

— Լսում ես, Զօրայր, ինչ է ասում հայրդ, ապա ո՞վ էր Խրամի կուռում քո ազատողը, ես չէի որ շալակած մէջքիս ջրի միջով անցկացրի ու վերքերդ կապեցի, մոռացար հա՛, — վերաւորւած ասաց ծերուկը։

— Կեցցէ մայրիկս, արի՛ մէկ համբուրեմ, — Զօրայրը գրկեց մօրը ու համբուրեց։

— Այո, ճշմարիտ է ասում մայրդ, — ասաց ծիծաղելով ծերունի իշխանը։

— Դու ծիծաղիր, մոռացար հա՛... աւելի բորբոքած ասաց իշխանուհին։

— Չէ՛, մոռանալ չեմ կարող, — ասաց լըջութեամբ ծերուկը։

— Յիշում ես երբ Միրզա խանին իր ձիուց քաշեցի ներքե, խկեցի սուրը ու սիրտը կոխեցի. կասես այդ էլ սուտ է, որ մէկը պատմեմ,

— գրգռած ու փայտը յատակին խփելով ասաց իշխանուհին։

— Ապա, մայրիկ, — գլուխը բարձրացրեց Զօրայրը, — ինչո՞ւ Վարդու ոչ մէկիդ նման չէ։

— Է՛լ մի ասիր, որդիս, — ծնկներին խփելով ասաց մայրը։ — Նա որ ստեղծւել է՝ մեզ համար ցեց է ստեղծւել, — ասաց սրտի ցաւով մայրը։

— Է՛հ, ա՛ կնիկ, գնանք, թող քնի, — փեշից քաշելով ասաց ծերունին։

— Մայրիկ, Վահրատը ասում է, որ նա գնացել է Խաչէն իր հարսնացւի մօտ, ուղի՞ղ է... քնի մէջ խարխալելով ասաց Զօրայրը։

— Ինձ էլ ասաց, — ցածր ձայնով և երեսը կողմը շուռ տալով ասաց մայրը։

— Ես մարդ եմ ուղարկել Խաչէն, որ շուտով վերադառնայ, — հազիւ վերջին խօսքերն ասաց և քունը յաղթեց նրան։

— Ա՛, կնիկ, թող քնի, գնանք, — հազիւ լսելի ձայնով ասաց ծերունի իշխանը, երկուսն էլ գլուխը տմբոմբացնելով հեռացան։ Նրանց հեռանալուն պէս ներս մտաւ Սէդան. նա մատների ծայրերի վրայ շատ զգուշութեամբ մօտեցաւ ու թիկունքը վերմակով ծածկեց։

Զօրայրը որ սովորել էր, որպէս զինւորական արթուն քնելուն, մինչև անգամ ճանճի

տըզզոցը, մի թեթև շնչառութիւն, — բաւական էր որ զարթնէր:

Զօրայրը զգալով, որ իր մարմնի հետ մի շփում եղաւ, իսկոյն աչքերը բացեց, տեսաւ որ իր կիներն է կանգնած մօտը:

— Ախ, դու ես, Սէդա, քաղցրութեամբ ձեռք մեկնեց նրան:— Նստիր մօտս, իմ հոգէհատորս.— նա նստեց, բայց լուռ ու մունջ՝ թէ ինչ էր զգում նրա հոգին, այդ միայն կարող է սիրող կնոջ սիրտը զգալ մօտալուտ վտանգի արհաւիրքը: Սա տխուր ու անթարթ նայում էր Զօրայրի աչքերին:

Տղամարդը որ աւելի ուժեղ է վտանգի ընդդէմ, բռնեց Սէդայի ձեռքից և ասաց.

— Սէդա, դու տխուր ես, նա քաշեց նրա գլուխը ու կպցրեց իր կրծքին ու համբուրեց նրա զոյգ աչքերը, — մի լար, անգին ընկերս:

— Ուրախանալու ի՞նչ ունեմ, — արտասուելով ասաց Սէդան, ու քնքշութեամբ ձեռք դնելով նրա ճակատին սկսեց ուղղել վրայի թափւած մազերը:

— Այո, դու իրաւունք ունես տրտնջալու մեր ճակատագրի վրայ, որ քիչ են եղել մեր կեանքի մէջ բաղտաւոր ժամեր, բայց այն մի քանի երջանիկ ժամերն էլ մեզ կեանք են ներշնչել: Հէնց այն օրից, երբ բաղդս կապեցի քո բաղդի հետ, կարծես թէ դու, որպէս մի լուսա-

տու աստղ առաջնորդեցիր ինձ դէպի յաջողութիւն: Քո սէրն էր, որ ինձ ոգևորում էր կուրի անեղ ճակատամարտերում ու յաղթութեան դափնիներ բոլորում ճակատիս: Եւ հազիւ մի վրտանգն անցած՝ միւսն է գալիս և իմ անմխիթար հայրենիքս իմ վրաս յոյս դնելով, կանչում է ինձ նորից և ես պիտի գնամ իմ սրբազան պարտքս կատարելու, թող թէ կեանքս անգամ վտանգի: Սակայն, նախքան այդ պարտքս կատարելը մի պարտականութիւն եմ դնում քեզ վրայ, լաւ պահիր իմ արծաթկներս, մեր երջանկութեան գրաւականներին, թող մեր երեխաները լինեն ուժեղ բայց ոչ կոպիտ, բնաւորութեամբ մեղմ բայց հաստատամիտ, թող լինին համբերատար բայց վճռական, թող բարձր պահեն իրանց հայրենիքի արժանապատուութիւնը, որը խիստ պակասում է մեզ հայերիս: Թող վեհանձն լինեն դէպի տկարները, թող սիրով վերաբերւեն դէպի մարդը, թէկուզ թշնամին լինի նա:

Զօրայրի խօսքերից զգացած արտասուքը աղբիւրի պէս էր թափում Սէդան, բայց նա զսպում էր իրան ու վախենում էր որ իր վարմունքով թուլացնի նրա կամքի ոյժը, ուստի նա սրբեց աչքերը, գլուխը բարձրացրեց ու հըպարտօրէն ասաց:

— Զօրայր, մենք ամուսնագանձ սիրով և սե-

ըով էլ պիտի մեռնենք, կուրի անեղ ճակատում լինի, թէ խաղաղ յարկի տակ, միևնույն է ինձ համար: Եթէ որևէ փորձանք պէտք է պատահի՝ քեզ հետ, ես չեմ կարող ապրել...

—Ո՛չ, դու պէտք է ապրես քո զաւակներէ համար—խօսքը կտրեց Զօրայրը:

—Մենք շունչ ենք քաշում քեզանով, ու կեանք ստանում քեզանով, որտեղ դու կ'լինես՝ մենք էլ աճանք,—ասաց հպարտօրէն Սէդան:

Ինչպէս կարող էր չ'ոգևորել մի հերոս, երբ մի քնքոյշ արարած այդքան ինքնագոհութեամբ մոռանում է իր կանացիութիւնը ու ամուսնու հետ խիղախում դէպի անեղ կուրի ճակատամարտը:

Այո, կնոջ դերը մեծ է կեանքի անեղ կռիւներում, նա է կեանքի ղեկը շարժում ու փրկում մեզ անկումից: Սէդան, միշտ էլ ձիու վրայ նստած անբաժան է եղել ամուսնուց ու ոգևորել է հայ քաջերին վտանգի ժամին:

Սէդան գրկեց Զօրայրին, համբուրեց նրա **ճակատը, վերմակը ուղղեց մէջքին ու քաղցրութեամբ ասաց**,—քնիր, քաղցր ընկեր, հանգստացիր:

Դեռ խօսքերը չ'վերջացած՝ ներս մտաւ մայրը ու ցածր ձայնով հարցրեց.

—Քնեց...

—Քնեց, մայրիկ.—մի փոքր լռութիւնից

յետոյ ասաց.—մայրիկ, լուսանում է, խեղճուկըս, գնա, հանգստացիր:

—Քնել... երևի ինձ սպասում է յաւիտենական քուն,—ծանր ախ քաշելով ասաց ծերուկը:

—Ի՞նչ ես ասում, մայրիկ, ասաց Սեդան վախենալով նրա նախազգացումից:

—Դուք ապրէք, որդիքս, իմ հայ-հայս գնացել է, վա՛յ-վա՛յս մնացել և այդ օրը հեռու չէ ինձանից, ասաց տխրութեամբ ծերուկը. չէ որ մարդուս հոգին ընդունակ է գալոց օրերը գուշակելու:

—Ինչպէս, մայրիկ, դեռ դու պէտք է ապրես և մեզ համար աղօթք անես:

—Ես այնպիսի երագներ եմ տեսնում, որդիս, որ անկարելի է որ չ'կատարել,—ցածր ձայնով ասաց ծերուկը ու տխուր քայլերով հեռացաւ: Իսկ Սէդան բարձր քաշեց գլխի տակ ու քնեց:

Լուսացաւ: Արևի ճառագայթները երդիկից ներս էր ցոլացել սենեակը, ճրագի վերջին աղօտըն էր մնացել՝ նա էլ մօտ էր հանգչելու: Զօրայրը գլուխը բարձրացրեց, տեսաւ Սէդան բաց առանց վերմակի քնել էր, վերցրեց իր վերմակը ու շատ զգուշութեամբ ծածկեց ու կամաց դուրս գնաց:

Ծերունին ծերուկի հետ տըմբտըմբալով գա-

լիս էին եկեղեցուց, — «Ողորմի Աստուած» ասացին ու բարձրացան սանդուխտները:

Թիկնապահ զինւորները տեսնելով իշխան Զօրայրին՝ մօտ շտապեցին, բարև տւին ձեռք բարձրացնելով ու գլուխը խոնարհեցրին ու կանգնեցին լուռ իրանց տեղերը, սպասելով հրամանին:

— Ի՞նչ կայ, Զօհրատ, — հարցրեց նա իջնելով սանդուխտից:

Զօհրատը առաջ մօտեցաւ և ասաց.

— Դեռ ևս խաղաղ են զիրքերում, իշխան:

— Դուք ռոտեղ էիք կանգնել, — ասաց Զօրայրը:

— Աթոնաց վերին ծմակում, — մատով ցոյց տւեց Զօհրատը. նա մի յաղթանդամ տղամարդ էր:

— Գնա Միհրանին ասա, որ աւագաններին ջուրը բաց թողնի, լաւ մաքրի ու ջրով լեցնի: Լեռն, դու էլ գնա յայտնիր քաղաքացիներին և գիւղացիներին, որ ջրի պաշար վերցնեն, չ'ի՛նի թէ թշնամին ջուրը կտրի: Իսկ դու, Սարիբէգ, առ տղերանց ու գնացէք դիտեցէք մեր դիրքերը: Դու էլ Մասրատ, փողեր հնչեցրու, որ զօրքերը հաւաքւեն:

Չանցաւ շատ ժամանակ ձիաները չափ գցելով մտան հայեաթը — Դաւիթ կատակասէր իշխանն, իշխան քաջամարտ Ժիրայրը, հսկայ իշխան Դրաստամատը, երկաթամարդ Թանդիլը, Սմբատ

առիւծասիրտը, Թռան ձիաներից, բայց ձիաներ եմ ասում՝ աստղերի հետ էին խաղում ու մի ակնթարթում 100 օրավար երկարութեամբ թռչում ու սմբակ խփած տեղը թորոնի չափ տեղ էր բացում ու թողից արևը խաւարում: Ծառաները իսկոյն և եթ ձիաների սանձից բռնած սկսեցին մանածել: Թամբեր ու ասպանդակները բոլորն էլ արծաթ ու ոսկու մէջ էին զարդարւած: Իսկ իրանք քուլաջաները հագին ու ոսկէջրած սուրն ու թուրը ու ոսկէ գօտիկը կապած, ատլասէ արխալուխներն ու լայն անդրավարտիկները ու սպիտակ կօշիկներ ոտին:

Եկան նաև ծերուկ Թորգոմ իշխանը ու Վահրատը: Երիտասարդ իշխանները տեսնելով ծերունի Թորգոմին՝ բոլորն էլ ոտքի կանգնեցին ու խոր գլուխ տւին ու բոլորն էլ իրանց տեղերը նստեցին:

Նախաճաշիկի պատրաստութիւնը արդէն տեսնւած էր. կապոյտ սփռոցը զցեցին թախտի վրայ, կապոյտ բարակ ափսէներ — ոսկէզօծ ծաղիկներ նխած՝ դարսեցին ամեն մինը մէկի առաջ, թարմ ամեն տեսակ կանաչին կողովներով, կէս-կէս կտրուած թոնրի սպիտակ հացեր ու լաւաշը. մի քանի կտոր պանիր, երկու գեղեցիկ խելագաներով կարմիր գինի, խրամուլ, դօշն ու զուրգելը: Իշխանները հանեցին իրանց զէնքերն ու կաբաները, թռան թախտի վրայ,

բարձերը քաշեցին տակները ու ծալապատիկ նստեցին: Թաւով մօտ բերեցին խորոված ամբողջ գառը:

Դաւիթը հանեց սրաւնկերն ու սկսեց կրտաւել գառը, իսկ իշխան ժիրայրը հազար փեշան լքցրեց գինով ու համեցէք արեց ծերունի թորգոմ իշխանին: Նա օրհնեց բոլորին ու աշբերը դէպի վեր բարձրացնելով մըմնջաց. — Տէր Աստուած, այս անգամն էլ օգնիր և ոյժ ու կարողութիւն տուր իմ քաջերիս: — Ամենքը միաբերան գոչեցին — Ամէն:

— Զօրայր, ի՞նչ ես մտածում, կեր, եղբայր, փորը իր հաշիւն ունի՝ պատերազմն իրանը, մի վախիր, գտակներս տափին չենք տալ, — մեծ ոսկորը կըծելով ասաց Դաւիթը:

— Ես կուից չեմ վախենում, այլ վատ մարդկանց դաւադրութիւնից, — հազար փեշան վայր դնելով ասաց նա:

— Երևի խօսքդ Վարոսի համար է, ասաց գլուխը թափ տալով ժիրայրը:

— Հա, ուղիղ, չի երևում, — ասաց Միհրանը:

— Երևի Ալի խանի մօտ տուլմա ուտելու է գնացել, — ասաց ծիծաղելով Դաւիթը:

— Ա՛յ, քթիցը դուրս գայ, — ասաց Դրաստամատը:

— Հողը Ալի խանի գլխին, որ այդպիսի երկ-

չոտ նապաստակների վրայ է յոյս դնում, — ասաց Թանդիլը:

— Ի՞նչ կարող է Վարոսն անել, — ասաց Միհրանը:

— Ոչինչ, — ասաց Թանդիլը:

— Էն է մուրտառ մուկ է, — ասաց ժիրայրը ու դանակի ծայրին հագցրած խորովածի կտորը համեցէք արեց ծերունի թորգոմին, իսկ թորգոմը նախքան վերցնելը ձեռքին խփեց ու շնորհակալութիւն յայտնեց:

Նախաճաշիկը վերջացնելով, Զօրայրը բոլորին հրաւիրեց դահլիճ:

— Եղբայրներ, ես ուզում եմ ներկայացնել մեր ունենալիք պատերազմի մակարդակը, որը հետևեալն է. մենք պէտք է նախ աշխատենք, որ Ալի խանին քաշենք Պրամի այս ափը և երբ անցաւ, ապա պէտք է Թալիշ խանի ճանապարհը կտրել, որ չըկարողանայ միանալ Ալի խանի զօրքի հետ: Դու ժիրայր, Դրաստամատի, Թանդիլի ու Միհրանի հետ կանցնէք Թալիշ խանի ձախ թևը, նախօրօք ձեր գիրքը ծածկելով Դարդանց անտառի այն բլրի յետևը:

— Դաւիթ, դու Սմբատ բէգի և Սարոյի հետ աջ թևը կ'բռնես: — Գիտեմ ուրախ կ'լինէք, Սարօն եկել է:

— Այդ լաւ եղաւ որ Սարօն եկել է, — ասացին բոլորեքեան ուրախութեամբ:

— Կուլի սատանան*) եկաւ, — ասաց Դաւիթը:

— Ես կ'կանգնեմ կուլի ճակատում, ինձ հետ կ'ունենամ իշխան Մամիկոնին, Սուրէնին, Վահրատին, Բագրատին: Դուք ծածկած կ'հետեւէք, ես պաշտպանողական դիրք կ'բռնեմ և կամաց-կամաց հետ քաշելով առաջ կ'քաշեմ դէպի ձորը ու շտապով Ալի խանին իր զօրքերով կ'անցկացնեմ կամուրջը. երբ կամուրջն անցնի, դուք ժամանակ չ'տաք Թալիշ խանին որ միանայ Ալի խանի հետ, կտրեցէք աջ ու ձախ թևերը, քանդեցէք կամուրջը և այս ամենը պիտի կատարւի արագութեամբ և շարքերը խիտ պահպանեցէք և հէնց որ Թալիշ խանը մտաւ ձորը՝ ապա վրայ տւէք. մի բան մեզ աջակցում է. դա Խրամի վարարելն է, որ ոչ մի ձիաւոր չի կարող սրնթացութիւնը կտրել: Լաւ իմացէք, Ալի խանի զօրքի մեծ մասը Ղարափափախներից է կազմած, որոնք իրանցից ոչինչ չեն ներկայացնում՝ երբ դրանց ջարդէք՝ Ալի խանը իմ ձեռքում է: Դուք շտապեցէք նոր կամուրջով, որի գոյութիւնը յայտնի չէ թշնամուն, կանցնէք վերևի կողմից, որտեղ մենք կ'միանանք: Ծուղակի մէջ ընկած Ալի խանը կամ պէտք է գէնքը վայր դնի կամ թէ մինչ վերջին մարդ զոհ բերի:

*) Զանազան կուլի հնարքների համար այդ կոչումն էր ստացել:

— Ես կարծում եմ, Թալիշ խանը վերևի կողմից չի գայ, որովհետև նրանք իրար կ'խանգարեն և Ալի խանը չի կարող իր զօրքը ազատ շարժել, — ասաց լրջութեամբ Դաւիթը:

— Աւելի լաւ, ուրեմն աւելի հեշտութեամբ կարող ենք զօրքի կապը կտրել, — ասաց Ժիրայրը:

Հէնց այդ ժամանակն էլ ներս եկաւ իշխան Սարօն. ուրախութեան չափ չ'կար, նա համբուրւեց Զօրայրի ու միւսների հետ:

— Ինչպէ՞ս ճանապարհորդեցիր, ինչպէ՞ս են մեր վրացի եղբայրները, տեսնե՞ցար Թեմուրազ խանի հետ, հանգիստ է նրանց երկիրը, իշխանների ու թագաւորների մէջ վերջացել է անբաւականութիւնները, — ամեն կողմից թափւեցին հազար ու մի հարցմունքներ:

— Տեսնեցայ Թեմուրազ խանի հետ. դրա մասին յետոյ կ'խօսենք. անբաւականութիւնն ու խռովութիւնը իրար մէջ ծայրահեղութեան է հասել, փոխանակ թշնամու առաջն առնելու, նրանք իրար հետ են կռուում, դրութիւնը շատ վատ է, — ցաւակցելով ասաց Սարօն:

— Տեսնում ես, մենք էլ պատրաստուում ենք Ալի խանի դէմ, դու հոգուն վրայ հասար, — ասաց Զօրայրը:

— Է՛լի կատաղել է այդ աւագակը, ախ, մի լաւ կոթակ և ամեն հաշիւ վերջացած կ'լինի դիւ հետ, — կրծքին խփելով ասաց Սարօն:

— Սարօ, դու կ'միանաս Դաւթի հետ, նա քեզ կ'բացատրի ամբողջ մեր պատերազմի մակարդակը, — ասաց Զօրայրը:

— Շատ ուրախ եմ, կ'աշխատեմ արդարացնել իմ վրայ դրած պարտականութիւնը, — ասաց Սարօն:

— Մենք չենք կասկածում քո պատերազմական ճարպիկութեան վրայ, — ասաց ժպտերես Զօրայրը:

— Իմ բոլոր հնարագիտութիւնս կ'ընտան թշնամու ձեռքից յաղթութիւնը խլելու համար, — ասաց վստահութեամբ Սարօն:

— Ուրեմն ունէ՞ք բան ասելու այս մակարդակի դէմ, — ասաց Զօրայրը դիմելով բոլորին:

— Ոչ մի բան, — ասացին բոլորեքեան ու ձեռք բարձրացրին, որ նշան էր համաձայնութեան:

Դեռ ևս պատերազմական խորհուրդը շարունակում էր իր նիստը, երբ լսեց պղնձէ փողերի ձայները:

— Այս ի՞նչ ձայներ են, — ամենքը շտապեցին դէպի դուռը:

— Մեր զօրքն է, — ասաց Զօրայրը: Դէհ, ժամանակ է, ամեն մէկդ անցէ՛ք ձեր գունդի գլուխը զինավարժութիւն կատարելու ու ամեն մէկին հասկացնելու իրանց անելիքը: Բոլորն էլ շտապով դուրս եկան:

Զօրքերը ամեն կողմից հաւաքւեցան Կոչ բլրի տակ. զօրքի տրամադրութիւնը շատ լաւ էր, ոչ մէկի երեսին տխրութիւն չէր երևում:

Բոլոր զօրապետներն անցան իրանց զօրամասերի գլուխը, սկսեցան զինավարժութիւններ, երիվարները այնպիսի թռիչքներ, ոստուֆներ էին կատարում զանազան արգելքներով, վերվար, ձիուց թռչում, վեր բարձրանում և այնպիսի վարժութիւններ կատարում, որ զարմանք էր պատժութիւններ կատարում, իսկ սուր շարժելը այնպիսի արագութեամբ էր կատարւում, որ աչքն էր շշմում, — հէնց այդ է պատճառը, որ հնում Հռոմայեցիք անգամ վախենում էին հայոց այրող ձիուց: Զօրքը 4—5 ժամ պատերազմական մարզանքներ կատարելուց յետոյ հանգիստ տրւին: Ամենքն էլ թողից ու արևից խաշւած՝ շտապեցին իրանց կարգի բերել:

Բոլորն էլ ձաշի նստան, աղօթեցին ու խոտի վրայ թեք ընկան քնեցին:

Արդէն մութն էր, դեռ ևս խորովածների ծուխը բարձրանում էր. այժմ ծառաներն էին իրանց համար ճաշ պատրաստում:

Ամենքը հանգստացան, կրակները հանգցրին:

Լուսնեակ գիշեր էր. լուսինը կամաց-կամաց գլորւելով երկնակամարի վրայ լուսաւորում էր քաջերի բանակը: Անուշ լեռնային գեփիւղը շոյշոյում էր նրանց երեսները: Գիշերը

խաղաղ անցկացնելուց յետոյ, դեռ աղամամութն էր՝ երբ բանակի մէջ արդէն շփոթ բարձրացաւ և ինչպէս մի մարդ՝ բոլորն էլ ոտքի ելան. աղօթեցին և իրանց կարգի բերեցին:

Հետախուզող զինւորները հեհնալով ձիաները քափ ու քրտնքի մէջ փրփրած՝ մի քանի ժամայճանապարհ արագ կտրելով ուղղակի ձիաները կանգնեցրին Զօրայրի վրանի առաջ, որտեղ փրփռում էր արծևանշան դրօշակը, թռան ձիաներից, իշխան Զօրայրը իսկոյն դուրս եկաւ վրանից և անհամբեր սկսեց հարց ու փորձ անել:

— Տէր իմ, Ալի խանի զօրքերը գտնուում են խաչէն գիւղի մօտ, որը կրակ է տւած թըշնամուց: Որքան հետամուտ եղանք, Ալի խանի զօրքի թիւը մօտաւորապէս 15,000 կ'լինի, ձիաւորները մօտաւորապէս 6000 հոգի կ'լինեն, իսկ ֆուսայի զօրքերը Մի մասը Ալի խանի առաջնորդութեամբ վերին ճանապարհով անցան, իսկ միւս մասը Թալիշ խանի առաջնորդութեամբ անցան ներքին կողմով դէպի դաշտը...

— Այդ ինչո՞ւ, — համբաւաբերի խօսքը կտրեց ժիրայրը:

— Որպէս զի երկու կողմից պաշարեն բերդը, — ասաց Զօրայրը: Յետոյ, — դիմեց Զօրայրը համբաւաբերին.

— Տէր իմ, պէտք է աւելացնեմ, որ Ալի

խանը իրան աջ թևի վրայ ունէր կաշարներին, ինչպէս է Բաղիր խանը, Զիրբայէլ խանը, Հուսէյին Զէյնալ խանը, Մահմէդ Բէգիր խանը, Թահրի Բաշէնուք խանը...

— Բոլորն էլ հսկաներ են, — ասաց Զօրայրը:

— Կաշարների աչքն են դրանք, — ասաց Մամիկոնը:

— Մի վախէք, իմ զօրականներ, բայց և այնպէս յաղթութիւնը մեր կողմն է, ասաց ոգևորւած Զօրայրը:

— Թող Աստուած ձեր սուրը կտրուկ անի, — ասաց ծերունի Տէր Ներսէսը:

— Էլ հարկաւոր չէ ժամանակ կորցնել, պատրաստեցէք, թող զօրքը ճաշի, ձիաներին ջրեն: Գնանք մենք էլ ճաշելու, — ասաց Զօրայրը:

Ճաշը վերջացաւ: Բոլորի վրայ մի տեսակ ոգևորութիւն ու եռանդ էր երևում, ուրախութիւն՝ հայրենիքը փրկելու համար: Զօրայրը դուրս եկաւ վրանից ու հրամայեց փողերը հնչեցնել. զօրքերը պատրաստեցան, զօրապետներից ամէն մէկը իր գունդի գլուխն անցաւ: Սպարապետը իր ոսկէգոյն նժոյգի վրայ նստած իր թիկնապահների հետ անցաւ զօրքերի շարքերը, հարցրեց նրանց առողջութիւնը ու մի ոգևորւած ճառ խօսեց. նա այնպէս բարձրացրեց զօրքի ոգևորութիւնը, որ դժւար էր նրանց զսպել: Զօրայրի տեսքը շատ գեղեցիկ էր, նրա

լուրջ հայեացքը յարգանք ու սէր էր ներշնչում բոլորի մէջ:

Տէր Ներսէս հայրը պատարագ մատուցեց, խրախուսական քարոզ խօսեց ու օրհնեց զօրքին:

Զօրքը երեք մասի բաժանւեց ու փողերը հնչեցնելով, դրօշակաւորներն առաջ անցան ու զօրքը երգելով շարժւեց տեղից: Անցան Խրամի կամուրջով ու դուրս եկան Բոլնիսի դաշտը և ամեն մէկը իրանց դիրքերը անցան:

Ահա, հեռւից պարզ նկատելի էր Պարսից զօրքի գալը, ձիաներու տրօփից թողի ամպեր էին կաղմւել, փոքր առ փոքր երկու կողմից առաջապահ գնդերը մօտենում էին իրար. նախյարձակ գործեցին Պարսիկները, յարձակումը կատարի էր, բայց նրանց սարսափեցրեց այն թակարդը, որը սարքել էր Սարօն, մի քանի հարիւր սաժէն երկայնութեամբ ձորակը ծածկւած էր փայտերով ու ճիւղերով և վերևից հող էր ածւած. անսպասելի էր առաջապահ գնդերի համար. նրանք կատաղած ձիաները քշելով՝ բոլորն էլ իրար բռնաբռնելով՝ կոխճրտելով համարեա թէ $\frac{3}{4}$ մասը այդ ձորում ոչնչացան, իսկ մի մասը գլուխը առած փախան սարսափած: Ալի խանը կատաղած այս անյաշողութիւնից՝ շտապեց՝ չը սպասելով թալիշ խանի զօրքին, իսկ Զօրայրը պաշտպանւելով կամաց-կամաց յետ նահանջեց.

այդ բանը շատ ոգևորեց Ալի խանին ու սկսեց հետապնդել: Զօրայրը շտապով իր զօրքը անցկացրեց Խրամի ձորը: Փիրայրը իր զօրքով ձախ կողմից, իսկ Դաւիթը միւս կողմից այնպիսի արագութեամբ ու կատարի յարձակում գործեցին թալիշ խանի զօրքի վրայ, որ նրանք գլուխը կորցրած փախուստ տւեցին, իսկ հայոց զօրքը նրանց այնպիսի կոտորած սարքեց, որ իրանց կեանքում չէին տեսած: Թալիշ խանը ուրիշ մի քանի խաների հետ ընկան պատերազմի դաշտում, իսկ զօրքի ողորմելի մնացածները փախան առանց յետ նայելու:

Դաւիթը ժամանակ չ'կորցնելով հասաւ Ալի խանի զօրքի թիկունքից, յաջողեց փայտեայ կամուրջը քանդելու ու նոր կամուրջով շտապեց օգնութեան հասնելու Զօրայրին:

Ալի խանը յանկարծ կանգ առաւ հետեւելու իշխան Զօրայրին, նա փոխեց իր ճանապարհը ու ներքին գաղտնի ճանապարհով, որ շինւած էր պատերազմական նպատակների համար ու անցնում էր խիտ ծածկւած ծառուղիների միջով՝ շտապեց դէպի այդ կողմով տիրանալու բերդին: Զօրայրը իսկոյն հասկացաւ այդ մանեովրան. — Սա դաւադրութիւն է սարքած, տղերք, նա առանց ժամանակ կորցնելու հրամայեց. — տղերք, հետեցէք ինձ: Եւ մի անհասկանալի արագութեամբ մի մեծ շրջան տալով բեր-

դի արևմտեան կողմից, վրայ հասաւ ժամանակին, կանգնացրեց Ալի խանի զօրքը: Զօրայրը իսկոյն հրամայեց փողեր հնչեցնել և յետ մնացած զօրքին կանչել. Դաւիթը շուտով վրայ հասաւ և մի փոքր յետոյ ժիրայրը իր զօրքով. եթէ փոքր էլ ուշանային՝ արդէն բոլորովին ջարդւած պէտք է լինէր ծառաներով ու քաղաքացիներով պաշարւած բերդը, որոնց գլուխը կանգնել էր իշխանուհի Սէդան, որ մինչ զօրքի հասնելը անձնուրացութեամբ կուռում էր Ալի խանի ահռելի հրոսակների դէմ:

Ալի խանը տեսնելով, որ Զօրայրը ջանք է թափում կենտրոնը ձգելու, նա բարձրաձայն սկսեց հրամաններ արձակել:

— Բաղիր, հասիր, Զիբրայիլը ընկաւ, — այս ասաց ու ձիուն մտրակեց Ալի խանը:

Բաղիր խանը կատաղած առաջ անցաւ, կպան երկու հերոսները, փոնչացին ձիաները, բաղիւեցին վահանները, սրերը ճօճացին օդում, — Բաղիրը սկսեց բարձրաձայն գոռալ, — հնազանդւիր, իշխան, եթէ ոչ երկու կէս կանեմ:

Զօրայրը որ առիւծ էր կտրւել՝ վրայ բերեց իր գուրդը, վահանը փշրեց Բաղիրի գլուխին ու մի հարւած էլ ու Բաղիրը ընկաւ ձիուց: Բաղիրին օգնութեան հասաւ Հուսէին Զէինալ խանը, բայց քաջ Վահրատը վրայ հասաւ ու սրի մի հարւածով ձղեց նրա գլուխը ու Հուսէինը

արիւնաթաթախ գլուխեց գետին: Զօրայրը աջ ու ձախ հնձելով հասաւ Ալի խանին, մի քանի անգամ ձիաներով իրար գլխով պտոյտներ արեցին, յետ ու առաջ անցան, վահանները իրար զարկեցին, բայց Ալի խանը իզուր էր աշխատում Զօրայրի ձին սպանելու, իսկ Զօրայրը այդ չէր կամենում, նա աշխատում էր նրա թիկունքը ընկնելու և ընկաւ էլ, Զօրայրը մի հարւածով ուսը փշրեց, Ալի խանը տեսնելով որ զօրքը պէտք անտէր մնայ, սկսեց կանչել՝ Մահմէդ Բէգիր խանին, բայց լսող չ'կար, ամենքը գլուխը կորցրել էին և իրանց փրկութիւնն էին որոնում: Պարսից զօրքը տեսնելով իր հրամանատարի անկումը, սարսափած սկսեցին անկարգ փախչել աջ ու ձախ Զօրայրի քաջերի հարւածներից: Յաղթութիւնը կատարեալ էր: Վարոսը տեսնելով այս անյաջողութիւնը և զիտենալով թէ ինչ էր իրան սպասում, ընկաւ իր սրի վրայ ու սպանեց: Հայոց քաջերը երկինք էին թնդացնում իրանց կեցցէներով: Վիրաւորւաններ ու սպանւածներ բաւական չափով կային, ծանր վիրաւորւած էր իշխան Վահրատը, Միհրանը, թէև վէրքերը մահացու չէին, սպանւած էր Սմբատ իշխանը, վիրաւորւած էին թեթև Դաւիթն ու Դրաստամատը, իսկ թշնամու կողմից համարեա ամբողջ զօրքը ոչնչացած էր ու

գերի բռնաձծ, Ալի խանի վէրքը մահացու էր և հազիւ երկու օր ապրեց։

Ահա, այնտեղ ուրախութեան կեցցէներ էին գոռում ու ուրախանում, իսկ միւս տեղում բերդի դռան առաջ ողբերգութիւն էր կատարւում. ամրոցի դռան առաջ կանգնած էր Զօրայրի ծերունի մայրը իր նաժիշտներով և հետևում էին պատերազմի ընթացքին, ծառաներից մի քանիսը մօտակայ բլրի վրայ կանգնած յանկարծ նկատեցին, որ Վարոսը թշնամու զօրքի առաջ ընկած առաջնորդում էր զաղտնի ճանապարհով դէպի ամրոց, նրանք վազէ-վազ եկան ու ծերունի իշխանուհուն այդ ծանր բութը տւին։

Ծերունին տեսնելով Վարոսի այդ դատապարտելի վարմունքը՝ մի քանի անգամ գլխին ու ծնկներին զարկեց, նա լաց էր լինում աղի արցունքով ու բարձրաձայն կանչում.

— Վարոս, Վարոս, չորանայ քո ծնունդը, չորանար այն պտուղը, որ բեզ չբերէի։ Առաւ սուրը ծառայի ձեռքից ու հրամայեց շուտով փակելու հայեաթի դռները։ Ծառաները գլուխը կորցրած մոռացան ծերունի իշխանուհուն յետ տանելու։ Իսկ ծերունին համարեա խելագարւած լաց էր լինում ու նզովք էր կարգում դաւաճան որդու գլխին։

— Վայ, թող կտրւէր այս ստինքերս, որ

բեզ չը կերակրէի. նա շորերը պատառոտեց ու սուրը քաշեց ու կտրեց մի ստինքը, շարեց բերդի դռան ճակատին, կտրեց երկրորդն ևս ու նոյն տեղ խփեց, իսկ ինքը արիւնշաղախ ընկաւ գետին ու աւանդեց հոգին։

Այդ օրւանից թէև դարեր սահեցին, բայց արիւնոտ ստինքերի տեղերը մինչև այսօր մընում են ու որպէս աւանդութիւն մինչև այսօր գիւղացի կանայք մատով են ցոյց տալիս ու անիծում են դաւաճան Վարոսին. մինչև անգամ առած է դարձել, երբ մէկը այդպիսի զազրելի գործ է կատարում, ասում են «Մօր ծիծ կըտրող»։ Վարոսի համար ասում է աւանդութիւնը, որ իբր թէ դէերը բռնել են ու տարել և Պրտրտան գետում խեղդել։

Դարեր անցան Շամշուղա բերդի փառաւոր օրերից, սակայն Պարսիկների, Սելջուկների և վայրենի ազգերի անդադար արշաւանքները կործանեցին այդ անառիկ բերդը, այսօր միայն անցեալ փառքի բեկորներն են մնացել։ Աւազանների մէջ անագին ծառեր են բուսել և սրբատաշ քարերը տեղահան եղել և բնութեան աւերիչ ձեռքը քանդում է օրից օր և գուցէ յաւիտեանս ջնջւի դրա յիշատակը. եթէ հայ ժողովրդի ինքնաճանաչ ոգին չազատի կորստից։



57.339

